

ПЕРЕДМОВА*

*Ніщо так не окриляє
фантазію політика
і не дискредитує його,
як незнання суспільства,
в якому ми живемо*

Відомо, що в радянський час ніяких проблем, не кажучи вже про наукові, у питаннях соціальної структури суспільства, його інститутів, соціальних норм, інтересів і цінностей різних соціальних груп не було. Революція пролетаріату дала однозначну відповідь на всі ці проблеми, “залишивши” в новому суспільстві лише: робітничий клас, селянство – переважно колгоспне, й інтелігенцію – і то тільки трудову. Союз названих соціальних спільностей становив соціальну основу нового суспільства, єдині інтереси, цінності та мотиви поведінки населення країни. Це зумовило непотрібність для влади пролетаріату соціології як науки.

Порівняно швидке освоєння світової соціологічної думки, методології і методів дослідження і проведення власних теоретико-методологічних досліджень українського суспільства, після здобуття Україною незалежності, дало змогу Інституту розробити систему емпіричних соціологічних показників стану і динаміки українського суспільства, його руху від державного авторитаризму до громадянського суспільства та демократії.

---

* Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в рамках конкурсу дослідницьких проектів установ НАН України у галузі соціогуманітарних наук у 2014 році за проектом «Соціальні інновації: потенціал та реалізація».

Заснований на цих розробках комплексний соціологічний моніторинг стану і динаміки українського суспільства, здійснюваний Інститутом з 1992 р., слугує достатньою і надійною базою емпіричних даних не тільки для досліджень соціологів, а й усіх соціогуманітарних наук, а також економістів. Виконувани в усіх відділах фундаментальні дослідження дадуть нам змогу й надалі удосконалювати та розширювати систему показників Моніторингу, поглиблюючи пізнання української ідентичності, хто ми є і куди йдемо.

Другим, вельми важливим джерелом фактичного матеріалу для наших досліджень є моніторингове “Європейське соціальне дослідження”, здійснюване під егідою Європейської комісії. У дослідженні беруть участь усі країни Європейського Союзу (28–30 країн). Інститут бере участь у цьому дослідженні з 2004 р. (з другої хвилі) завдяки фінансовій підтримці НАН України і частково – Міжнародного фонду “Відродження”.

Проте цього року виникли проблеми з фінансуванням. Європейський консорціум, який здійснює організацію та єдине методичне керівництво, потребує державних гарантій, і на два роки наперед, фінансування самого консорціуму (а не тільки фінансування дослідження у своїй країні).

Виконувани в Інституті на основі аналізу названих й інших джерел фундаментальні та прикладні дослідження дають можливість робити наукові висновки і здійснювати методичні розробки, що дають змогу виявити і зрозуміти до цього невідомі причини процесів, які відбуваються в українському суспільстві.

Назvu лише деякі з них.

Засадовим для розуміння трансформацій українського суспільства став висновок про випереджальне в країні утвердження інститутів влади порівняно з формуванням інститутів громадянського суспільства.

Розгляд соціальної структури суспільства, виходячи з економічних інтересів, дав змогу виділити як головний структуротворчий елемент спосіб отримання доходу та його розмір.

За цим критерієм усе суспільство об'єктивно розпадається на два великі класи – клас виробників матеріальних благ та клас споживачів матеріальних благ.

Спосіб і розмір отримання доходу, як свідчить практика соціально-політичних процесів в Україні, насамперед і визначає загальний характер поведінки цих класів. Усерєдині цих класів окремі соціальні спільності, при збереженні загального в характері поведінки, мають свої особливості. У першому випадку може йтися насамперед про власників засобів виробництва і найманих працівників, у другому – про політичний клас і гуманітарний клас та інших.

Об'єктивний процес збільшення зайнятих поза матеріальним виробництвом розширює соціальну базу протесту проти влади.

У 2011 р. відділом соціальної психології визначені ключові характеристики моделі впливу соціально-психологічних чинників на модернізацію соціогуманітарної сфери.

Визначено (виділено) соціально-психологічні фактори як гальмуючі, так і стимулюючі процеси модернізації. Емпірично доведено, що:

- у сфері взаємодії населення і держави модернізація блокується через низький рівень інституціональної довіри;
- у сфері міжгрупових зв'язків (взаємодій) головне гальмо – низький рівень соціальної солідарності;
- у сфері особистісної самореалізації розкриття потенціалу індивідуального суб'єкта блокується неможливістю ефективного використання соціального та культурного потенціалу.

Стимулюють же модернізацію:

- позитивна динаміка включення населення у використання новітніх комунікаційних технологій, а також
- позитивна (хоча й поки що млява) динаміка активних життєвих стратегій людей, які виступають рушійною силою інноваційних процесів.

Сукупна ж дія всіх факторів визначає переважання у структурі життєвих стратегій населення пасивно-просто-

суванської моделі, яка не сприяє активізації процесів модернізації.

Ученими відділу соціальних структур встановлено, що соціальна база відтворення вищих освітньо-кваліфікаційних рівнів звужується. Спостерігається поступове уповільнення обмінної (циркулюючої) освітньої мобільності між вихідцями з різних соціальних класів суспільства.

Інститут освіти перетворюється на чинник поглиблення нерівності та соціальної закритості високоосвічених і малоосвічених соціальних груп, що в перспективі може мати негативні наслідки для суспільства, перетворення освіти, а через неї і соціальної нерівності на спадкову. Із втратою освітою функції ефективного механізму селекції й відбору, як у період отримання освіти, так і набуття статусу зайнятості, цю роль селекції в обох випадках (освіта, ринок робочої сили) починають виконувати соціальне походження та соціальний статус.

Безпосередній практичний інтерес становлять висновки вчених Інституту про гендерну рівність в Україні.

Розробляючи “Методологію порівняльно-культурних досліджень сучасних суспільств”, учені Інституту здійснили методологічно обґрунтовану адаптацію шкали культурного інтелекту, яка дає змогу вимірювати культурний інтелект як окремих індивідів, так і груп.

Якісний і кількісний етапи перевірки валідності і надійності шкали були реалізовані в рамках спільного українсько-американського проекту Інституту соціології та Програми дослідження лідерства університету Індіана Веслеян “Крос-культурна компетентність і культурний інтелект: кейс-стаді в Україні”.

Американські колеги високо оцінили професіоналізм українських дослідників. Науковий звіт за результатами розробки шкали був представлений у МЗС України й отримав позитивний відгук. Підтверджена особлива практична цінність розробленої Інститутом методики для визначення культурної компетентності й толерантності тих, хто за службовим обов’язком постійно спілкується з представниками різних культур і країн. Мається на увазі вико-

ристання напрацювань Інституту для визначення рівня культурної компетентності при підборі й підготовці штатних співробітників МЗС. Методика цілком може використовуватися і в інших владних структурах.

Крім того, в Інституті з урахуванням світового досвіду розроблений і апробований інструментарій соціально-психологічного забезпечення підбору керівних кадрів вищої кваліфікації. І ще у 2002 р. свої послуги Інститут пропонував Адміністрації Президента України.

Дослідження Інституту свідчать, що серед громадян України немає, за вельми рідкісним винятком, таких, що зазнають труднощів у розумінні української чи російської мов. Багаторічні й активні зусилля окремих політиків, що опинялися при владі, обмежити використання або української, або російської мови не досягали мети. Двомовність дуже близьких і всіма зрозумілих мов, яка реально склалась в Україні, є, по суті, соціальною нормою. І в тому, і в іншому мовному середовищі, і в будь-якій сфері спілкування ніхто з громадян України не відчувається чужим. І кожен відчуває себе українцем! Це дає підстави зробити висновок: двомовність, що реально склалась в Україні, не лише не роз'єднує суспільство, а й слугує істотним чинником єдності українського народу як політичної нації.

І ніякого протистояння населення з цього питання, як свідчать 20-річні дослідження Інституту, немає, попри агресивні зусилля окремих політиків розколоти суспільство за мовним принципом.

Ученими відділу культури і масової комунікації оцінені ризики депривації культурних і духовних потреб населення. Встановлено, що зміни в культурному споживанні населення супроводжуються трансформаціями в ціннісній сфері соціуму. Істотно зменшилася важливість цінностей: “національно-культурне відродження”, “підвищення освітнього рівня”, “розширення культурного кругозору”. Це закономірний наслідок катастрофічного зменшення кількості об'єктів культури, які забезпечують особисту участь населення в культурному та художньому житті.

Передмова

Значна частина населення відчуває дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб.

Основними бар'єрами, що перешкоджають повноцінному відпочинку, на думку і молодих, і літніх людей, є фінансові труднощі та відсутність вільного часу, а для людей похилого віку – стан здоров'я.

Звісно наукові відкриття здійснюються далеко не щороку навіть усім колективом інституту, а тим більше – окремим ученим. Але вчений – живий носій знань у певній галузі, накопичених усім людством і в усі часи. Тільки вчений і робить можливим їх утілення у життя. І в цьому сенсі можна говорити про науку як безпосередню продуктивну силу суспільства, його головний економічний ресурс. Особливо наочно це проявляється в реалізації законів розвитку суспільства. Відомий афоризм, що “історія навчає того, що вона нічого не навчає!”, відбиває особливість наук про суспільство. Тут істини не сприймаються, допоки вони не пережиті. Звідси і добрі наміри тих, хто опиняється при владі, й необґрунтовані очікування населення після виборів.

Щорічним же практичним результатом учених Інституту є достовірна інформація про стан і спрямованість змін усіх аспектів українського суспільства відображена в конкретних соціологічних показниках і узагальнюючих індексах, у таблицях і графіках, у динаміці за всі роки української незалежності.

Соціологічний моніторинг Інституту – по суті, реальна історія становлення або нестановлення громадянського суспільства в Україні від часу здобуття незалежності. Це унікальне комплексне дослідження. Нічого подібного в Україні немає і вже не може бути – 23 роки незалежного розвитку стали історією!

Уже в 1994 р. соціологи Інституту Є.Головаха і Н.Паніна, аналізуючи дані емпіричних досліджень, оцінили соціально-психологічний стан суспільства як “соціальне безумство”, що характеризується негативізмом масової свідомості, пануванням аморальної більшості, наростан-

ням радикальних форм протесту населення. Їхня монографія, під аналогічною назвою, швидко розійшлася і стала бібліографічною рідкістю. П'ять років потому опублікована колективна монографія “Українське суспільство на порозі третього тисячоліття”. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

До 20-річчя незалежності України матеріали моніторингових досліджень Інституту були проаналізовані й узагальнені та опубліковані у 2011 р. у монографії О.Шульги “Дрейф на обочину”, що відображало в соціологічних показниках вектор трансформацій українського суспільства.

У липні 2013 р., менш ніж за півроку до Майдану, негативізм масової свідомості населення України істотно зріс навіть порівняно з 2010 р. Ситуацію в країні як “критичну, вибуховонебезпечну” оцінив майже щоп'ятий респондент (у 2010 р. – кожен десятий). Це був найвищий показник вибуховонебезпечності в Україні з 2000 р. Кількість людей, готових до захоплення адміністративних будівель, сягнула майже 5% (за 3% у 2010 р.), а готових брати участь у збройних формуваннях, незалежних від влади – майже 2% (за 1,4% у 2010 р.). Індекс дестабілізації протестного потенціалу – зашкалював.

Ця, як і весь масив інформації соціологічного моніторингу 2013 р., проаналізована майже в 50 матеріалах учених Інституту, вже в листопаді 2013 р. була, як і щороку, офіційно скерована до Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, СБУ, МВС, Верховної Ради, інших органів державного управління, політичним і громадським організаціям, в університети, народним депутатам, політикам.

Науковий доробок учених Інституту за всі роки незалежності узагальнено у 2013 р. у двох великих колективних монографіях, які побачили світ у 2014 р. – “Вектори змін українського суспільства” за ред. чл.-кор. НАН України М.Шульги; “Суспільство без довіри” за ред. Є.Головахи, Н.Костенко, С.Макеєва.

Майдан грудня 2013 – лютого 2014 р. розділив українське суспільство на “до” і “після”.

Передмова

Моніторинг Інституту липня 2014-го дає змогу розмірковувати про те, що ж з нами сталося, не за оцінками тих чи тих політиків, які не зуміли запобігти трагічним подіям, а за оцінкою громадської думки – населення України, простого народу! Це, як сказав поет, “Той народ, що живе на зарплату – тобто найбільш народний народ”.

Насамперед, у липні 2014 р. населення Криму виявилося недосяжним для моніторингового дослідження інституту.

В особливому становищі опинилося населення Донбасу – Донецької та Луганської областей. І його бачення того, що відбувається, природно, становить особливий інтерес. Моніторинг Інституту дає змогу це зробити, як, утім, і за іншими регіональними та іншими структурними параметрами (віковими, освітніми, етнічними, гендерними тощо). Окремі результати дослідження 2014 р. уже були презентовані на круглому столі в Спільці журналістів України. Ось деякі з них:

1. *Крим*. Повністю і скоріше засуджують приєднання Криму до Росії 75,3% населення України загалом і лише 22,2% – Донбасу.

2. *Майдан* (грудень 2013 – лютий 2014 рр.) – це:

➤ Масові протести проти влади: Україна загалом – 47,8%, Донбас – 17,8%.

➤ Революція: Україна – 21,9%, Донбас – 15,7%.

➤ Незаконне захоплення влади: Україна – 13,4%, Донбас – 36,3%.

➤ Збройний переворот: Україна – 7,2%, Донбас – 17,1%.

3. *Збройне протистояння на Сході України* – це:

➤ Тероризм окремих угруповань: Україна загалом – 21,9%, Донбас – 15,0%.

➤ Народне повстання проти нової влади: Україна – 14,3%, Донбас – 43,6%.

➤ Агресія Росії: Україна – 47,2%, Донбас – 7,9%.

4. *За роки незалежності між Сходом і Заходом України відбулося:*

- Зближення: Україна загалом – 18,6%, Донбас – 3,2%.
- Віддалення: Україна – 37,2%, Донбас – 59,4%.
- 5. *Убачають союзниками України на найближчі п'ять років:*
  - Росію та країни СНД: Україна загалом – 18,5%, Донбас – 58,2%.
  - Євросоюз: Україна – 44,0%, Донбас – 9,3%.
  - США: Україна – 9,1%, Донбас – 2,1%.
- 6. *Ставлення до вступу в Євросоюз:*
  - Скоріше позитивно: Україна загалом – 51,1%, Донбас – 10,8%.
  - Скоріше негативно: Україна – 24,4%, Донбас – 62,8%.
- 7. *Ставлення до вступу в НАТО:*
  - Скоріше позитивно: Україна загалом – 35,2%, Донбас – 6,1%.
  - Скоріше негативно: Україна – 35,0%, Донбас – 83,1%.
- 8. *Цінності й норми, близькі населенню України:*
  - Східнослов'янських країн: Україна загалом – 39,6%, Донбас – 66,0%.
  - Країн Західної Європи: Україна – 28,1%, Донбас – 6,8%.
- 9. *Хочуть бачити відносини України з Росією:*
  - Як із сусідньою державою, з кордонами, митницями та візами: Україна загалом – 37,0%, Донбас – 9,6%.
  - Дружніми державами без віз і митниць: Україна – 36,2%, Донбас – 36,3%.
  - Об'єднаними в економічний союз: Україна – 12,1%, Донбас – 37,1%.
  - Об'єднаними в одну державу: Україна – 2,2%, Донбас – 2,7%.
  - Майдан помітно загострив негативізм масової свідомості (недовіра, невдоволення, невпевненість), раніше рідкісними для населення страхами:
    - Напад зовнішнього ворога: Україна загалом – 59,7% (у 2013 р. – 9,5%).

Передмова

➤ Розпад України як держави: Україна – 46,6% (у 2013 р. – 14,4%).

➤ Міжнаціональні конфлікти: Україна – 35,1% (у 2013 р. – 14,3%).

Майже удвічі більше людей стали побоюватися голоду і помітно більше – злочинності. Оцінки населення свідчать, що протягом майже півріччя після Майдану владі не вдалося поки що впоратися з захистом національних інтересів України:

- цілісність території і суверенітет;
- єдність народу як політичної нації;
- безпека життя;
- зростання добробуту громадян.

Водночас, а може, тому, при розробці програми подальшого розвитку України населення вважає за необхідне спиратися не стільки на політиків і державних діячів (20,3%) або зарубіжних експертів (24,3%), скільки на вітчизняних учених (35,5%). І майже 63% населення вважає, що без розвитку вітчизняної науки прогрес (розвиток) української держави та економіки скоріше (29,2%) або навіть повністю (33,5%) неможливий.

Більш ґрунтовний аналіз вченими Інституту соціології НАН України результатів Моніторингу–2014 і тенденцій розвитку українського суспільства представлений у публікованих матеріалах.

Учені Інституту соціології будуть вдячні всім, хто висловить свої міркування про практичну значущість опублікованих матеріалів для роботи з модернізації українського суспільства, а також за зауваження та пропозиції щодо удосконалення та подальшого розвитку проекту.

В.Ворона,
директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України